

Het Cahier

Vlaanderen en zijn Toekomst in Europa

Lezingen voor de Afdeling Mechelen
van de Orde van den Prince

2015-2016

verzameld door

Wim Hüsken en Arthur Van den Berge



Mechelen 2017

Inhoudsopgave

[illegible]

Woord vooraf

‘Ik verheug mij ten zeerste over het dynamisme van uw afdeling’, schreef nationaal secretaris Rik Van Aerschot in 1969 aan Karel Van den Bossche, voorzitter van de afdeling Mechelen van de Orde van den Prince. Die actieve betrokkenheid is een constante in de geschiedenis van onze Mechelse afdeling. De oprichting ervan gebeurde niet door de afsplitsing van een bestaande afdeling, maar via een rechtstreekse goedkeuring door de Algemene Raad van de Orde op 16 februari 1963. Dat was eerder uitzonderlijk. Daarmee werd ze de tiende afdeling sinds de stichting van de Orde in 1955.

Toen Jan Sabbe, lid van het hoofdbestuur en afkomstig van de afdeling Kortrijk, de eerste Mechelse vergadering bijwoonde, getuigde hij nadien: ‘Wij hebben al voor hete vuren gestaan, maar nergens zoals te Mechelen.’ En na bezoeken aan andere afdelingen, noteerde de Mechelse secretaris Remi Bellon in zijn verslag van 5 februari 1996 ‘dat in vergelijking met andere afdelingen, het er in Mechelen eerder strijdlustig aan toe gaat.’

Vandaag verkeert deze overtuigende dynamiek in de geest van de Amicitia en de Tolerantia in Mechelen nog steeds in optima forma. Onze afdeling positioneert zich in de Mechelse biotoop, om met respect voor De Keure in te spelen op de diversiteit van de eigen tijd. De wereld van vandaag is niet meer de wereld van de vorige eeuw. Daarom nam het bestuur onder de bezielende leiding van voorzitter Herman Bosmans tijdens het laatste jaar van het bestuursmandaat 2013-2016 het initiatief om de horizonen open te trekken in het jaarprogramma.

Onder het motto “Vlaanderen en zijn toekomst in Europa en in de wereld” belichtten sprekers met een grote autoriteit binnen hun vakgebied in vijf vergaderingen op politiek, wetenschappelijk, literair, religieus en kunstzinnig vlak deze leidraad. Wat betekent Vlaanderen in elk van deze domeinen op Europees en op wereldvlak? Vlaanderen herbergt 0,1% van de huidige wereldpopulatie; enige zelfreflectie en bescheidenheid is dus wel gepast. Dit was de vraag die het bestuur, samen met de leden, beantwoord wenste te zien.

Vanuit het respect voor onze eigen waarden en normen streefde het bestuur er via het stimuleren van de debaatcultuur naar inzicht te verwerven in een ruimer kader en vandaaruit naar de toekomst te kijken. Overtuigend, geëngageerd en trouw aan de sprankelende Mechelse dynamiek gingen de leden in debat over stellingen die de spreker aanreikte. Dat leverde waardevolle en verrassende

ideeën, bedenkingen en suggesties op. Vaak stelden we daarbij vast dat Vlaanderen het zowel in nationale als in internationale context helemaal niet zo slecht doet. De secretaris noteerde de neerslag van deze gedachtewisselingen in het verslag van de vergadering, zodat de deelnemende en de verhinderde leden zich goed konden informeren.

Voorzitter Herman Bosmans wilde nog een stap verder gaan en de visies en inzichten van de sprekers delen met een ruimer publiek. De bundeling van deze vijf voordrachten vindt zijn neerslag in dit Cahier. Twee leden van onze afdeling, Wim Hüsken en Arthur Van den Berge, namen de taak op zich om dit Cahier samen te stellen. Alle lof voor hen om deze uitdaging aan te gaan en met veel zorg uit te voeren.

Ook vandaag zet het huidige bestuur deze debatformule verder. Meer dan ooit is er nu behoefte aan een zinvolle dialoog tussen alle actoren in het veld. Trouw aan onze wortels en aan wat verworven is en met de bereidheid om in vriendschap en verdraagzaamheid te streven naar ethisch leiderschap. Daarom trachten we de inhoudelijke werking van onze afdeling nog meer te verdiepen door de visie verder te ontwikkelen en relevante sprekers uit te nodigen die ons bruikbare bouwstenen kunnen aanreiken. Op die manier hopen we de leden tot meer engagement aan te zetten en de aantrekkingskracht van de Orde te vergroten. Zo blijft Mechelen trouw aan zijn tradities én verruimt het tegelijk de blik naar de toekomst. Het gaat immers 'niet alleen over nu, maar vooral ook over straks.'¹



Herman Bosmans
Voorzitter afdeling Mechelen
2013-2016



Mieke Meskens
Voorzitter afdeling Mechelen,
2016-2019

¹ Voor de herkomst van het bronnenmateriaal zie: *Beleidsplan Dagelijks Bestuur 2016- 2020*, goedgekeurd door de Algemene Raad op 19-11-2016, en Mieke Meskens, "Van een pepton en van Maneblussers. Historie van 50 jaar 'Orde van den Prince' in Mechelen (1963-2013)", in Frank Hellemans, Wim Hüsken en Mieke Meskens (red.), *Kroniek van 50 jaar Princelijke geschiedenis in de Dijlestad*, Mechelen, 2013, blz. 7-35.

Inleiding

De wereld van vandaag is niet dezelfde als die van een jaar geleden. Halverwege het jaar 2017 zien we, terugkijkend naar de samenleving van een jaar eerder, toenemende onzekerheid over wat de toekomst ons zal bieden. De aanslagen in Parijs, Nice en Brussel en op de Nationale Luchthaven van Zaventem, de Brexit en de verkiezing van Donald Trump tot 45^e president van de Verenigde Staten (om nog maar te zwijgen over de niet aflatende stroom van vluchtelingen uit het Midden-Oosten en Afrika) hebben ons de afgelopen 365 dagen met de neus op de feiten gedrukt: we bevinden ons in een tijd van politieke en maatschappelijke stroomversnellingen.

De plaats van Vlaanderen in de wereld en het zicht op zijn toekomst in Europa verandert bijgevolg voortdurend. Het was juist dit thema dat de afdeling Mechelen van de Orde van den Prince centraal stelde in haar werkingsjaar 2015-2016. In dat kader ontving zij enkele interessante sprekers die, voor zover mogelijk, ingingen op de actualiteit van het moment waarop zij hun voordracht hielden. Zo ging Herman Van Rompuy op 19 november tijdens zijn voordracht in op de nog geen week eerder gepleegde aanslagen in Parijs en memoreerde hij de befaamde uitspraak van Angela Merkel over het vluchtelingenprobleem. Vandaag, na de hierboven aangestipte gebeurtenissen die het aanzijn van 2016 bepaalden, zou hij zijn redevoering stellig anders hebben ingericht.

De lezingen die in deze verzameling worden afgedrukt zijn dus momentopnames. In veel gevallen keken de sprekers ook naar de toekomst. Frank Hellemans, lid van de afdeling Mechelen van de Orde van den Prince en sinds 1987 literair criticus voor het opinieweekblad *Knack*, vroeg zich op 15 oktober af of Vlaanderen ooit een winnaar van de Nobelprijs voor de Literatuur zou leveren. Hij opende de lezingenreeks en kwam daarin tot een interessante suggestie voor eventuele kandidaten. Wie weet is zijn gedachte dat Vlaamse auteurs van strip- en jeugdverhalen kanshebbers zijn, een stap naderbij gekomen nadat de Amerikaanse troubadour Bob Dylan de prijs in de wacht sleepte.

De toekomst stond nadrukkelijk centraal in de lezing van Gerard Bodifée. “Leven op Mars”, de titel van zijn voordracht op 21 januari, laat twee kanten van een medaille zien: zijn de sporen op het oppervlak van de planeet resten van rivieren die ooit het oppervlak hebben bedekt? Was er ooit leven op Mars? We weten dat er ondergronds water in bevroren toestand is. Kunnen we dat gebruiken om er een leefbare wereld tot stand te brengen en hoe lang moeten

we daarop dan nog wachten? Technisch gezien is er veel mogelijk maar zijn die inspanningen ook financieel verantwoord? Vlaanderen was in deze lezing even naar de achtergrond verdwenen. Maar tegen de tijd dat plannen om Mars te bevolken concreet worden leven we wellicht in een “Verenigde Staten van Europa” waarin Vlaanderen haar eigen stem laat horen. Vooralsnog ziet het er evenwel naar uit dat we de richting inslaan van kleine zelfstandige staten. In Schotland en Californië klinkt de stem naar afsplitsing steeds luider...

Op 21 april 2016 was Kardinaal Danneels onze gastspreker. Het was zonder meer een aangrijpende gebeurtenis, zijn ‘laatste publieke optreden’ zei hij zelf. ‘Ik ben moe, lees niet meer en schrijf niet meer: ik eet nog , slaap en bid.’ Wat hij ons vertelde – erg lucide en bijna op fluisterton – was een hoogst persoonlijk getuigenis van zijn geloof, over wat hem had aangetrokken tot Jezus van Nazareth, wat hem had aangezet om zijn leven aan Hem te wijden. Al keek hij vooral terug op zijn leven en de wereld waarin hij opgroeide, de toekomst ontbrak in zijn lezing allerminst. De problemen waarvoor de kerk vandaag wordt gesteld ging hij daarbij niet uit de weg en hij ziet een veel grotere rol weggelegd voor de vrouw in de kerk.

De laatste spreker in de rij, Hans Martens, plaatste op 19 mei de Vlaamse kunst, zowel die van het verre verleden als die van het heden, in een mondiaal perspectief. Als rechterhand van Jan Hoet en in zijn huidige functie van directeur van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van Mechelen heeft hij leren denken als kunstenaar. Schilders en beeldhouwers voeren in hun werk een dialoog met hun omgeving. Dit geldt niet alleen voor hedendaagse kunstenaars, ook de gebroeders Van Eyck trokken op subtiële wijze hun eigen wereld binnen de kaders van het veelluik dat zij ontwierpen voor de Gentse stadsbestuurder en vertrouweling van hertog Filips de Goede, Joos Vijd. Hedendaagse kunst is voor veel museumbezoekers moeilijk te begrijpen maar in de wetenschap dat kunstenaars vandaag vooral een bijdrage willen leveren aan maatschappelijke discussies en het “l’art pour l’art” liefst mijden, bieden zij diezelfde bezoekers tevens een uitdaging om zelf over onze samenleving na te denken.

Dit laatste aspect, reflectie op de huidige tijd en het aangaan van een discussie over hoe het verder moet, is wat de lezingen samenbond. De plaats van Vlaanderen in de wereld is er niet een van navelstaren en zelfvoldaan genieten van de welvaart. In plaats daarvan keken alle sprekers uit naar de toekomst en, gezien vanuit de vele invalshoeken die daarbij betrokken kunnen worden, bieden de teksten meer dan genoeg stof tot nadenken.

De samenstellers van deze bundel stelden de teksten van de sprekers met behulp van hun ter plaatse gemaakte aantekeningen op, met uitzondering van de lezing van Frank Hellemans die – dat sprak eigenlijk vanzelf – zijn tekst zelf concipieerde. Verder maakten zij dankbaar gebruik van de digitale presentaties die enkele van de sprekers ter illustratie van hun betoog tijdens de lezingen toonden. De foto's bij de lezingen werden aangeleverd door de sprekers.



Wim Hüsken
Editeur Cahier 2015-2016



Arthur Van den Berge
Editeur Cahier 2015-2016

De Nederlandstalige literatuur weldra wereldberoemd?

Over de Vlaamse en Nederlandse letteren in wereldperspectief

Frank Hellemans



Nee, die Nobelprijs Literatuur voor een Nederlandstalige auteur zal nog niet voor morgen of overmorgen zijn. Ook al zou het onze Vlaamse en Nederlandstalige *belletristen* natuurlijk een hart onder de riem steken wanneer op de tweede donderdag van oktober Cees Nooteboom die primeur in de wacht zou slepen. Op dat moment in oktober 2016 staat de Nederlandstalige literatuur immers kortstondig in het zonnetje op de Frankfurter Buchmesse, de grootste boekenbeurs ter wereld. (Foto © Bas Vinckx)

Er is ooit een Belgische schrijver met de Nobel-lauwenen gaan lopen maar Gentenaar Maurice Maeterlinck – die in 1911 die eer te beurt viel – was een Franstalige Belgische auteur, een ras dat vandaag nagenoeg is uitgestorven. In 1979 zou Louis Paul Boon er ei zo na mee hebben kunnen pronken. Hij was bij de laatste vijf uitverkorenen. Hij werd gesommeerd om zich te presenteren op de Zweedse ambassade om even bij te praten en te peilen naar zijn mogelijk Nobelprijsschap maar een dag na de prestigieuze invitatie blies Boontje zijn laatste adem uit. Sindsdien was het een jaarlijkse *running gag* dat Hugo Claus hem ging krijgen want zijn *Verdriet van België* was ook in Stockholm niet onopgemerkt gebleven. Na diens euthanasie was het de beurt aan Harry Mulisch om opgevoerd te worden als Nobelprijskandidaat van de Lage Landen. Quod non dus. Nooteboom heeft na de dood van Mulisch en Claus nu die rol willens nillens overgenomen.

Om maar te zeggen dat de Vlaamse en Nederlandse letteren in Europees en wereldperspectief een heel bescheiden plaats innemen. En toch is het Nederlands een taal die er *in globo* toe doet, maar dan wel in de buitenliteraire genres: de Nederlandstalige strips (*Suske en Wiske*) en kinder- en jeugdboeken (*Nijntje* van Dick Bruna of *Jip en Janneke* van Annie M. G. Schmidt) zijn de echte literaire exportproducten die tot in China (*Susu en Weiwei*) worden gelezen. Ook op het vlak van literaire non-fictie mag de Nederlandstalige literatuur gezien worden: van *Het achterhuis* van Anne Frank tot recentelijk *Congo* van David Van Reybrouck. En jawel, van de echte schone letteren – zeg maar de romanliteratuur – circuleren er vertalingen van *Max Havelaar* van Multatuli en van de topwerken van Harry Mulisch en Hugo Claus. Met het honderdjarige

jubiläum van de Eerste Wereldoorlog hebben buitenlandse uitgeverijen ook de Vlaamse recente WO I-romans ontdekt, zoals *Oorlog en terpentijn* van Stefan Hertmans en *Post voor mevrouw Bromley* van Stefan Brijs. Maar vergeleken met het succes van de striphelden is die echt literaire zichtbaarheid van de Nederlandstalige schrijver vrij marginaal.

Nederlands: veertigste taal

Dit hoeft niet te verwonderen als je weet dat het Nederlands met zijn 23 miljoen moedertaalgebruikers de veertigste meest gebruikte taal der wereld is. Het Chinees met zijn meer dan een miljard *native speakers* spant de kroon, met het Engels (350 miljoen), het Spaans (250 miljoen), het Hindi (200 miljoen) en het Arabisch (150 miljoen) als andere groot talen.

En toch is het Nederlands binnen de Europese Unie een belangrijke taal: het komt er met zijn 23 miljoen op de achtste plaats en telt meer gebruikers dan alle Scandinavische talen samen. Dat de Noren, Denen en Zweden met hun thrillers overal aanwezig zijn, heeft veel te maken met de succesvolle tv-verfilmingen ervan. De televisuele spin-off van de Nederlandstalige literatuur staat pas in de kinderschoenen.

Gastland in Frankfurt 2016

Dat Nederland en Vlaanderen in 2016 enkele miljoenen euro's samenbrachten om samen gastland op de prestigieuze Frankfurtse Boekenbeurs te zijn, kan misschien een begin zijn van een gezamenlijke literaire marketingwerking. In het verleden dopten Nederland en Vlaanderen ieder hun eigen boontjes als het op de vermarkting van de literatuur ging. Het vorige gastlandschap in 1993 op de Boekenbeurs van Frankfurt sprak in dat verband boekdelen. De Vlaamse overheid was nauwelijks geïnteresseerd in het gastlandproject en bracht slechts mondjesmaat sponsorgeld bijeen om er de Nederlandstalige letteren mee te promoten. Gevolg: de Nederlandse grote broer speelde voluit de Nederlandse kaart en bracht in de marge van haar eigen exclusief Nederlandse literaire sterren enkele Vlaamse auteurs onder de aandacht.

Deze keer ging de Vlaamse overheid voluit voor evenwichtige financiële inbreng in het gastlandschap en werd de Vlaamse jeugdauteur Bart Moeyaert als curator aangesteld. Een goede keuze want Moeyaert is een gerespecteerd jeugdauteur met zijn empathische portretten van jongeren op de grens van hun volwassenenwording. Moeyaert is een exponent van de jeugdliteratuur die

het samen met de strips wel goed doen in het buitenland, en besliste dat er in oktober 2016 voluit zal worden ingezet op strips en jeugdliteratuur van Nederland en Vlaanderen. Vooral de geraffineerde vormgeving van heel wat Nederlandstalige jeugdboeken door Vlaamse illustratoren scoort ook in het buitenland. Die laatsten kunnen bogen op het immense succes van de striptekenaars om hun meer gesofisticeerde tekenkunsten te slijten.

Belang van strip-, kinder- en jeugdliteratuur

Moeyaert speelt het slim door het literatuurbegrip dus op te rekken en de klassieke literaire auteurs samen met de meer populaire broeders van de strip-, kinder- en jeugdliteratuur op het Duitse wereldpodium te hijsen. Dat Vlaanderen en Nederland een volk van schilders (de Vlaamse Primitieven, Jeroen Bosch, Pieter Brueghel, Rembrandt en Van Gogh) en tekenaars (de klare lijn van *Kuifje*-tekenaar Hergé) zijn, gaat er in het buitenland als zoete koek in. Waarom niet ook onze strip-, kinder- en jeugdliteratuur aan dit wagonnetje hangen, en terloops in de slipstream de nieuwe literaire scène tonen: van debutantensensatie Lize Spit (*Het smelt*) tot “goude ouden”, zoals Nooteboom en Connie Palmen.

De Nederlandstalige literatuur is van nature eigenlijk buitenliterair. In de middeleeuwen was Vlaanderen het epicentrum van de literaire activiteit in de Lage Landen met zijn orale literatuur die bij wijze van geheugensteuntje achteraf werd neergeschreven. Verhalen vertellen gebeurde mondeling in (goed) gezelschap, en het bekendste Vlaamse middeleeuwse verhaal *Van den vos Reinaerde* is daarvan het mooiste voorbeeld en misschien wel het bekendste in de wereldliteratuur.

Mondeling vertellen in geuren en kleuren

Dit satirische rechtbankspel – dat een schalkse omkering was van de maatschappelijke machtsverhoudingen met de vos Reinaert als schelm die stokken in de wielen stak van het establishment – maakte eeuwenlang school in heel Europa: van de *Roman de Renart* in het Franstalig cultuurgebied tot *Reineke Fuchs* van Goethe in het Duitse. Goethe, die zich nota bene al in 1827 tijdens gesprekken met Eckermann liet ontvallen dat de toekomst aan de wereldliteratuur was en niet langer aan de nationale literaturen. En Goethe, die alle mogelijke literaire invloeden als een spons opzoog en in eigen werk injecteerde, kon het weten. Hij vertaalde immers niet alleen “onze” Reinaert in het Duits maar zette zich ook als 70-jarige aan het vertalen van Arabische en Perzische poëzie met zijn *West-Östlicher Divan*.

Volks vertellen in geuren en kleuren met een schalkse inslag werd met andere woorden het waarmark van de Vlaamse mondelinge vertelkunst. Ook *Tijl Uilenspiegel* van de Franstalige Belg Charles De Coster is eerst en vooral een schelmenverhaal dat leentjebuurt speelt met de pittoreske vertellingen, zoals die in kroegen en andere openbare plaatsen te horen zijn.

Om maar te zeggen dat mondelinge vertelkunst in het Nederlands eeuwenlang de boventoon voerde, en in haar meest tot de verbeelding sprekende verhalen ook in het Europese buitenland de aandacht trok. Pas in de 19^e eeuw ontstaat er zoiets als een Nederlandstalige schriftroman die dus van in het begin bedoeld is om in stille afzondering te lezen. *Max Havelaar*, de aanklacht van Multatuli tegen de koloniale praktijken van de Nederlandse bezetter in Nederlands Indië, is de eerste grote roman die ook buiten onze landsgrenzen voor enige opschudding zorgde.

***Max Havelaar* in het pantheon**

Toen het Duitse weekblad *Die Zeit* voor de millenniumwisseling op zoek ging naar de honderd meest beroemde Europese romans was Eduard Douwes Dekkers aanklacht tegen de behandeling van de Javaan de enige Nederlandstalige roman die in het Europees pantheon werd opgenomen. *Max Havelaar* werd beschouwd als de Europese evenknie van *De hut van oom Tom* van de Amerikaanse schrijfster Harriet Beecher Stowe.

Maar Europese tijdgenoten van Douwes Dekker hadden het vaak moeilijk met de moraliserende ondertoon van de nogal exhibitionistische “ik heb veel geleden”-auteur Multatuli. Ze vonden zijn verontwaardiging over de behandeling van de Javaan zelfs misplaatst want het waren toch de lokale Indische machtshebbers die hun eigen volk op die manier onder de knoet hielden, en altijd – reeds lang voor Douwes Dekker er koloniaal ambtenaar werd – hadden onderdrukt. De bekende ontdekkingsreiziger Alfred Russel Wallace, medestander en co-inspirator van Charles Darwins evolutietheorie, was vernietigend over *Max Havelaar*: ‘Tot mijn stomme verbazing bleek het een heel saai en langdradig verhaal te zijn, vol uitweidingen zonder kop of staart, en dat allemaal om te tonen dat de Nederlandse residenten en assistent-residenten afpersingspraktijken van de inlandse prinses door de vingers zien, dat de inlanders in sommige districten onbetaald moeten werken, en dat hun bezittingen worden afgepakt zonder dat ze schadevergoeding krijgen.’ Kortom, waar heeft die Nederlander het eigenlijk over want dit is *business as usual*, aldus Wallace ...

Vlaams stemmendictee

Multatuli's *Max Havelaar* was dus de eerste schriftroman die in het buitenland werd opgemerkt en dat zou lang zo blijven. Zeker de Vlaamse schriftroman die pas vanaf *De leeuw van Vlaanderen* van Hendrik Conscience in 1838 aan zijn geschiedenis begint, was altijd eerder oraal van aard. Tot en met de volksvertellingen van Ernest Claes, Felix Timmermans en Gerard Walschap roezemoesden in deze boeken de stemmen van markante, kleurrijke personages. Ook *Het verdriet van België* van Hugo Claus is trouwens eerst en vooral een stemmendictee vol sappige Vlaamse wendingen en *De helaasheid der dingen* van Dimitri Verhulst is dat eveneens.

In Nederland wordt de Vlaamse roman nog altijd op die mondelinge, sappige vertelwijze vastgepind. De Vlaamse romanauteur wordt dan doodgeknuffeld omwille van zijn apart, "koddig" en exotisch taaltje. Maar een dergelijke particularistische verteltoon is haast onmogelijk te vertalen en slaagt er dus niet in om eigen taalgrenzen te overstijgen, laat staan de wereld te veroveren. (Voornaamste reden waarom de West-Vlaams schrijvende Guido Gezelle en ook Stijn Streuvels nooit in het buitenland zijn doorgebroken trouwens.)

De schriftroman in de Nederlandse en zeker Vlaamse letteren is dus een eerder pril genre, en dan vaak nog – zeker in de Vlaamse versie – erg schatplichtig aan die rijke mondelinge traditie van "straffe", sterke verhalen. Nee, wie in het buitenland op zoek gaat naar sporen van Nederlandstalige literaire activiteiten komt dus veeleer terecht in de buitenlandse vertellingen van stripauteurs, kinder- en jeugdschrijvers of non-fictieschrijvers die een universele (teken)taal hanteren die wel door iedereen kan worden verstaan.

Van *Susu en Weiwei* tot *Jippus et Jannica*

Toen onlangs het nieuwste *Asterix*-album werd gelanceerd – waarvan de Belgische *Robbedoes*-tekenaar André Franquin toch ook mee aan de basis ligt – gebeurde dat wereldwijd op zes miljoen exemplaren. *Kuifje* van Hergé is het prototypische voorbeeld van het succes van de Belgische strip maar ook *De smurfen* – in eerste instantie Frans weliswaar – surfen mee op het succes van de Belgische strip. Dat de verfilmingen van deze strips de interesse naar de oorspronkelijke vertellingen tussen twee kaften aanwakkert, laat zich raden. De meest succesvolle Vlaamse strip is natuurlijk *Suske en Wiske* dat tot in China dus als *Susu en Weiwei* voor weerklink zorgt.

Ook de Nederlandstalige kinderliteratuur is een prima exportproduct. *Nijntje* van Dick Bruna loopt het meeste in de kijker als het over Nederlandstalige

literatuur met een globaal appeal gaat en dat geldt ook voor *Jip en Janneke* van Annie M. G. Schmidt, dat als *Jippus et Jannica* zelfs in het Latijn verscheen.

En dan is er nog de non-fictie literatuur. Nederlandstalige boeken over (religieuze) zingeving zijn vaak in het buitenland gekend, en dan vooral de klassiekers uit het mystieke genre, zoals *De navolging van Christus* van Thomas a Kempis tot en met de lyrische teksten van Ruusbroec en Hadewych. Ook de wijsheidsliteratuur van humanisten als Erasmus (*Lof der zotheid*) en Thomas Morus (*Utopia*), die in hun Latijnse oorspronkelijke versies in Vlaanderen werden gedrukt en hier voor het eerst werden gepubliceerd, is wereldberoemd. Op dat gebied hebben bepaalde Nederlandstalige spirituele auteurs en hun werken de status van gelijkaardige buitenlandse spirituele klassiekers, zoals de Chinese *I Tsjing*-spreuken of de uitspraken van Confucius.

Smaakmakers

Wie dus ooit in mondain gezelschap gevraagd wordt naar de belangrijkste Nederlandstalige literatuur uit onze geschiedenis weze gewaarschuwd: spirituele boeken of strips vormen een prima opmaat om daarna uit te pakken met het minder bekende, maar des te interessantere literaire werk van lang geleden of van vandaag. *Susu en Weiwei* of *Jippus et Jannica* kunnen de smaakmakers zijn om de buitenlandse lezers vervolgens opmerkzaam te maken op *Der Kummer von Flandern* (Hugo Claus in het Duits), *War and Turpentine* (Stefan Hertmans in het Engels) of *Det smelter* (Lize Spit in het Deens).²

* * *

The Low Countries, het nieuwste ondertussen reeds 24ste Engelstalige jaarboek dat door Ons Erfdeel wordt uitgegeven, zoomt dit jaar in op de Nederlandstalige literatuur in al haar facetten, zoals die op de Frankfurtse boekenbeurs in oktober 2016 zal worden gepresenteerd. Niet alleen de Nederlandstalige poëzie en romanliteratuur van vroeger en nu komen er aan bod maar eveneens – en terecht zeer uitgebreid – de nieuwste strips en kinderliteratuur. Luc Devoldere presenteert er de Nederlandstalige canon van 51 literaire topwerken uit Noord en Zuid, zoals die onlangs door de Vlaamse Academie werd verspreid.

In het septembernummer 2016 van Kunsttijdschrift Vlaanderen verschijnt eveneens naar aanleiding van de Frankfurtse boekenbeurs een special over De

² Het citaat van Alfred Russel Wallace over *Max Havelaar* van Multatuli komt uit *Reizen tussen de lijnen. Dwars door Indonesië met Alfred Russel Wallace* van Alexander Reeuwijk, Amsterdam-Antwerpen: Atlas-Contact, 2013, blz. 163.

Vlaamse boekenwereld op de kaart. *Frank Hellemans schreef een essay over de manier waarop de kleinere Vlaamse uitgeverijen zich vandaag in de turbulente boekenbusiness proberen recht te houden door het aangaan van fusies en samenwerkingsverbanden: 'Klein is fijn maar groot lang niet dood. Vlaamse uitgevers op zoek naar nieuw verdienmodel.'*

Pleidooi voor Europa

Herman Van Rompuy



De laatste keer dat ik voor uw gezelschap mocht spreken is alweer acht jaar geleden. In de jaren die achter ons liggen, mocht ik bijna vijf jaar lang, van 1 januari 2010 tot 1 december 2014, voorzitter zijn van de Europese Raad. In die hoedanigheid kon ik het grote belang van een gezond Europa van dichtbij meemaken en, voor zover dat in mijn mogelijkheden lag, er richting aan geven. Maar juist in deze dagen, zo kort na de aanslagen in Parijs, neemt bij veel Europese inwoners de twijfel toe of Europa wel een antwoord kan geven op de zo snel veranderende samenleving. Het komt hoe langer hoe vaker voor dat ik voel de rol van de Europese Unie in Europa te moeten verdedigen. Is dat dan nodig? Welnu, het zal u hopelijk niet verbazen dat voor u één van de meest fervente voorstanders staat van een verenigd Europa. Eens te meer is Europa nodig en dat dit zo is, wil ik vanavond toelichten.

Aan de buitengrenzen van Europa worden dezer dagen enkele ernstige conflicten uitgevochten: in Oekraïne en Syrië is de vlam in de pan geslagen. In het eerste van de twee landen zijn tot op heden “slechts” 7.000 doden te betreuren maar in Syrië zijn dat er al meer dan 250.000. Ook elders zijn er brandhaarden die van tijd tot tijd opflakkeren. Eigenlijk is er van Afghanistan tot Nigeria oorlog. Het westen van Europa is sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog evenwel gevrijwaard gebleven van conflicten op grote schaal zoals we er in de twintigste eeuw twee hebben meegemaakt. De herinneringen aan die verschrikkingen liggen zo ver weg in ons geheugen, dat we vrede nu de normaalste zaak van de wereld vinden. Deze ochtend sprak ik enkele groepjes jongeren in Brussel toe. Zij vroegen zich af waarom er eigenlijk oorlog gevoerd moet worden. Zijn er dan geen andere oplossingen? Daarbij vergeten ze dat onze voorouders eeuwenlang niet anders wisten. Na 1945 is daarin gelukkig verandering gekomen. Inmiddels zijn in ons land minstens drie generaties opgegroeid die geen oorlog hebben meegemaakt, een feit dat historisch gezien uniek genoemd mag worden. In de postmoderne geschiedschrijving zegt men dat iemands geschiedenis begint bij zijn eigen geboorte. Vandaar dat de jongeren van vandaag het begrip “oorlog” nog maar weinig zegt; zij hebben het niet aan den lijve meegemaakt. En dat terwijl op Europese bodem in het verleden de meest gruwelijke oorlogen zijn uitgevochten. Toen ik onlangs in Paderborn sprak – Karel de Grote schijnt er nog geweest te zijn – herinnerde ik

mijn gehoor aan de periode tussen 1618 en 1648. Toen woedde de 30-jarige oorlog, een van de meest wrede die er ooit zijn geweest, tussen katholieken en protestanten. Daarbij kwam de helft van de toenmalige bevolking om het leven. Nu zijn het, buiten onze grenzen, de Sjiïeten die het aan de stok hebben met de Soennieten. Ons verleden is dus bezaaid met conflicten. De vrede en de welvaart van nu zijn geen vanzelfsprekendheid en de relevantie van een verenigd Europa is op dit moment dan ook sterker dan ooit.

Kort na de Tweede Wereldoorlog kende Europa grote werkloosheid. Dankzij de wederopbouw werd de economische productie weliswaar flink gestimuleerd maar financiële injecties waren nodig om een en ander te realiseren. De Verenigde Staten leverden, via het Marshallplan, de nodige middelen om dit mogelijk te maken. Sindsdien heeft Vlaanderen, gelegen tussen de meest welvarende landen van Europa, een graantje kunnen meepikken van de rijkdom in de ons omringende landen. Zelf is het bovendien uitgegroeid tot een van de economisch meest succesvolle regio's. Binnen het bestek van dertien jaar, tussen 1948 en 1961, is hier de welvaart verdubbeld. Door de uitbreiding van de Europese Unie – via de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal en de Europese Economische Gemeenschap – groeide de afzetmarkt voor onze bedrijven van 10 miljoen inwoners naar meer dan 380 miljoen met alle mogelijkheden van dien. Niet voor niets zei Mark Eyskens ooit: 'Hoe kleiner het land, hoe groter het buitenland.' Vlaanderen kan mee dobberen op economische stroomversnellingen in de omringende landen maar ondervindt natuurlijk ook de gevolgen van neerwaartse bewegingen. Dat dit overwegend positief heeft uitgewerkt, mag blijken uit het gegeven dat er in de geschiedenis van het verenigd Europa, namelijk aan het begin van de jaren 1970, maar drie jaren van een negatieve economische groei zijn geweest met een maximale recessie van 2½ %.

Ondanks de evidente voordelen die de Unie voor de lidstaten opleveren, neemt het Euroscepticisme toe, vooral in Groot-Brittannië en Nederland. Het zou evenwel een absurde gedachte zijn om de klok te willen terug draaien. We leven vandaag de dag immers in een interdependente wereld. De kredietcrisis die in 2008 inzette en pas in de loop van 2011 beteugeld kon worden, toont dit op overtuigende wijze aan. Het begon allemaal met de val van Lehman Brothers. Dit debacle had nooit mogen gebeuren en dat Obama het heeft laten gebeuren is een van zijn grootste blunders. Doordat, mede als gevolg van dit faillissement, het vertrouwen in de grote banken wereldwijd wegviel, moest er ingegrepen worden. Een wereldwijde kettingreactie volgde. Alleen door geld, heel veel geld, in deze instellingen te pompen, niet alleen in de Verenigde

Staten maar ook elders, kon erger worden voorkomen. Was dit niet gebeurd, dan was de crisis die hieruit had kunnen ontstaan groter geweest dan die van de jaren 1930. Maar misschien nog erger dan de financiële strop die het steunen van de banken voor sommige landen betekende, was het gegeven dat het vertrouwen in het systeem begon te tanen. Uiteindelijk heeft de belastingbetaler de rekening voorgeschoteld gekregen voor het falen van de bankensector.

Maar ook de landsregeringen zijn in dit opzicht niet vrij van blaam. Dit zien we dichterbij huis in Griekenland waar de staat met een begrotingstekort van 15% te kampen had. Het land nog meer krediet geven dan het al had ontvangen, behoorde niet langer tot de mogelijkheden. Er moest een andere oplossing gevonden worden. Europa heeft daarop het risico durven nemen om de plaats van de Griekse banken in te nemen. Dit gebeurde door ze in eerste instantie met 110 miljard Euro, en in 2010-2012 nog eens met 250 miljard Euro te steunen. Dankzij deze reddingsoperatie is Griekenland gespaard gebleven maar, niet onbelangrijk, ook de Eurozone bleef overeind. Had Brussel niet ingegrepen, dan zou andere landen (zoals Ierland, Portugal, Spanje en Italië) weldra hetzelfde lot beschoren zijn geweest. Een domino-effect had moeilijk kunnen worden voorkomen. En opnieuw zou een vertrouwenscrisis zijn ontstaan, nu rond de Euro zelf. Deze crisis had geleid tot een depressie met de intensiteit van die uit de jaren dertig van de vorige eeuw en voelbaar over de gehele wereld.

Laat ik nog een paar voorbeelden van interdependentie geven. Nog slechts kort geleden was ik in China, een van de grootste economische machten ter wereld. De Chinese president, Xi Jinping, was buitengewoon geïnteresseerd in de huidige stand van zaken in Griekenland want ook hij weet dat een economische crisis in Europa grote gevolgen heeft voor een land als China. Ik hoef u het verhaal van de ketting en zijn zwakste schakel niet uit te leggen... Een tweede voorbeeld: in november 2011 riep president Obama tijdens de top van de G11 in Cannes de Europese leiders bijeen en stelde hen de vraag waarom Europa niet kon wat in de Verenigde Staten wel kon. De bankencrisis was daar immers met steun van de *Federal Reserve* banken beteugeld. Hij was bezorgd over de toestand aan deze kant van de Atlantische Oceaan, want een gezonde Europese economie is ook voor de grootste economie ter wereld van levensbelang.

Op andere terreinen dan de economie levert een wereldwijde aanpak van de problemen eveneens de enige oplossing. Bij de komende klimaatconferentie in

Parijs zal duidelijk worden dat alleen een gezamenlijke aanpak van de problematiek tot resultaten leidt. Lokaal zijn er zeker successen te melden. Zo wordt door het Vlaams Klimaatplan van de ministers Van den Bossche en Schauvliege de uitstoot van CO₂ drastisch verminderd en draagt Vlaanderen bij aan het gezonder worden van het globale klimaat. Dit is weliswaar maar een kleine bijdrage aan het mondiale probleem maar het tekent het succes dat in Europa op dit terrein wordt geboekt. Door intensieve samenwerking heeft Europa namelijk ook als geheel haar klimaatdoelstellingen bereikt. In 2030, zo luidt de internationaal geuite wens, moet de uitstoot van broeikasgassen met 40 % zijn verminderd. In Europa zal de uitstoot in 2020 al 20 % lager liggen. De doelstellingen van 2030 kunnen wat de Europese Unie betreft daarom als reëel bestempeld worden. Gevolg hiervan is dat het voor Europa mogelijk zal zijn om in Parijs een gezamenlijk standpunt in te nemen: de Unie zal met één stem zullen kunnen spreken. Maar natuurlijk kunnen we deze kwestie niet alleen oplossen. De rest van de wereld zal moeten volgen. Europa heeft de leiding genomen in het tot stand brengen van een koolstofarme industrie maar vertegenwoordigt slechts 10 % van de mondiale uitstoot. De Verenigde Staten en China kunnen niet achter blijven en zullen moeten volgen. De signalen hiervoor zijn positief nu ook China geëngageerd lijkt om de doelstellingen van 2030 te behalen. Ook voor de Verenigde Staten geldt dit. Daar lijkt de winning van schaliegas een positief effect te hebben op het bereiken van een verminderde uitstoot van CO₂. De noodzaak om kolen te gebruiken voor de energiewinning is daardoor afgenomen. Helaas worden diezelfde kolen nu uitgevoerd naar Duitsland...

Het vluchtelingenprobleem van de afgelopen weken toont op zijn beurt aan dat een aanpak op Europees niveau nodig is. De oorlog die in Syrië en Irak woedt is politiek gezien niet ons probleem maar de stroom vluchtelingen die naar Europa is getrokken en nog zal trekken, is dat wel. We worden hier geconfronteerd met een humanitaire ramp. Een complicerende factor hierbij is het, door geldtekort, niet uitgevoerd zijn of krijgen van het wereldvoedselprogramma. De richting die de vluchtelingen uit trekken is zeer eenzijdig: Duitsland en Groot-Brittannië. Naar Slovenië, een prachtig land, wil men niet. Van de 25.000 vluchtelingen die er passeerden, bleven er zegge en schrijve maar 23. Twee jaar geleden, tijdens mijn ambtstermijn als voorzitter van de Europese Raad, woonden er in Duitsland ongeveer 60.000 Syriërs. Het land staat als geen ander open voor niet-Europeanen maar de mogelijkheden zijn niet onbeperkt. Soms vergeten we dat er ook twee miljoen Turken wonen. De lage werkloosheid in Duitsland (5 % tegen 10 % in Frankrijk) is niet vreemd aan de aantrekkingskracht die dit land op de vluchtelingen uitoefent. Maar Angela

Merkels nogal boude uitspraak 'Wir schaffen das!' als reactie op de toevloed van dit moment is wat ongelukkig geformuleerd en moest wel tot reacties leiden.

We moeten evenwel beseffen dat uit Irak en Syrië meer dan vier miljoen mensen op de vlucht zijn. Elke lidstaat van de Europese Unie reageert op zijn eigen manier op deze crisis. Turkije neemt daarbij een sleutelpositie in. Zolang dit land zijn grenzen niet sluit zal de stroom in de richting van het westen aanhouden. Opvang op Turkse bodem en het beschikbaar maken van de nodige voorzieningen is niet alleen een Turkse aangelegenheid. Het is in het belang van heel Europa. De houding van de Russen is in de strijd tegen Islamitische Staat, na de ramp met het Russische vliegtuig dat, onderweg naar Sint-Petersburg, onder verdachte omstandigheden in de Sinaï woestijn neerstortte, in positieve zin gekeerd. Poetin hamert er nu vooral op dat Frankrijk altijd zijn bondgenoot is geweest en dat het land dit ook nu nog is. Een politieke oplossing voor het conflict in Syrië en Irak biedt op termijn uiteindelijk de enige kans om uit de impasse te geraken. Er zijn signalen dat aan die oplossing inmiddels wordt gewerkt. Het enige dat we vanuit Europa kunnen doen om een positieve invloed op die ontwikkeling uit te oefenen is op Europees niveau investeren in deze landen.

Gebeurtenissen als die welke nu in het Midden-Oosten plaatsvinden hebben wij zelf maar al te goed gekend. Mijn eigen grootouders zijn tijdens de Eerste Wereldoorlog gevlucht en hetzelfde gebeurde in tal van Vlaamse gezinnen in de meidagen van 1940. Na afloop van de oorlog konden zij veilig en wel terugkeren naar het vaderland. Een Europese Unie bestond toen nog niet. Die is er nu wel. Wat zou er zijn gebeurd met de stroom Irakese en Syrische vluchtelingen als zij een Europa zonder de Unie waren binnengekomen? Tussen de landen zouden 28 muren zijn opgetrokken en de ellende zou niet te overzien zijn geweest. In het verleden is om minder belangrijke redenen oorlog gevoerd! Al zijn er onder de vele vluchtelingen die West-Europa nu binnenstromen misschien personen die dit om louter economische redenen doen, toch moeten we blijven beseffen: 'Every refugee is a human being.' Bij dit alles moeten we reëel blijven: we kunnen onmogelijk iedereen opvangen. De grote stroom van dit moment moet hoe dan ook ingedamd worden.

We kunnen eigenlijk maar één conclusie trekken: alleen een Europees antwoord is mogelijk. Daarbij blijven we rekening houden met de grote diversiteit die Europa kenmerkt. In de 28 lidstaten zijn, bij voorbeeld, tussen 60 en 80 politieke partijen actief. Elders in de wereld zou een dergelijke politieke

versnippering alleen maar tot stagnatie leiden maar in Europa levert dit nauwelijks problemen op. Het is natuurlijk niet gemakkelijk om elke stem te laten horen maar tot nu toe lukt dit binnen Europa nog uitstekend. Ik ben in dit opzicht niet bescheiden. Europa werkt! En dat terwijl er geen geringe verschillen zijn tussen noord en zuid, tussen oost en west, tussen de grote en de kleine lidstaten, tussen de grootmachten Duitsland en Frankrijk, tussen de Eurozone en de lidstaten zonder de Euro. Deze verschillen illustreren waarom het soms zo moeilijk is om tot een eenduidige besluitvorming te komen. Maar de wil om oplossingen te vinden is er altijd.

Toch leidt het bij tijd en wijle stoeve functioneren van de Unie hier en daar tot ontevredenheid. Ik herinnerde eerder al aan het Euroscepticisme in Nederland en Groot-Brittannië. Als alles goed werkt, dan wordt dit als een verdienste gezien van eigen inspanningen, maar zodra iets mislukt is het de schuld van de Europese Unie. Moet er bespaard worden? Ook dan gaat de beschuldigende vinger in de richting van Brussel. Maar laten we bedenken dat de muntencrisis voorbij is, ook al blijft Europa om die reden geïsoleerd. Is het als experiment denkbaar dat de Europese Unie uiteenvalt in twee blokken? Het zou het einde van de Europese samenwerking betekenen en tot grote spanningen leiden. Niemand wil terug naar het verleden met landelijke economieën, geldstelsels en grenzen tussen de landen. Het woord “douanekantoor” betekent voor de jongeren van tegenwoordig helemaal niets meer. Zelfs de Grieken zijn tegen een Grexit, hoe hoog de prijs die ze moeten betalen om binnen de Europese Unie en de Eurozone te kunnen blijven voor hen ook is. Gelukkig heeft de bevolking van dat land ingezien dat ze het verlaten van de Europese Unie niet zou hebben overleefd. Niet alleen voor de Grieken maar voor elke Europeaan zou duidelijk moeten zijn dat Europa meer dan ooit nodig is. ‘Vlaming zijn om Europeeër te worden’, zo luidt ons motto.

Leven op Mars

Gerard Bodifée



Nadenken over onze relatie met Mars is geen acute noodzaak en het biedt nauwelijks antwoorden op vragen van vandaag. Een stap verder: “Is het mogelijk om Mars te koloniseren en er nederzettingen te vestigen?”, is een kwestie voor de lange, heel lange termijn, maar het is een vraag die daarom niet minder boeiend is. Wat weten we over Mars? Vanaf de aarde gezien, via

de ruimtetelescoop Hubble, verschilt Mars nauwelijks van enig ander lichtpunt in de ruimte.

De mens heeft echter al aardig wat stappen gezet in de exploratie van onze zusterplaneet: vier satellieten draaien permanent in een baan om Mars en seinen ons buitengewoon interessante beelden door van grijsblauwe vlakten, opgedroogde rivierbeddingen, rotsformaties en witte poolkappen. Ook rijden er twee wagentjes rond, de Curiosity en de Opportunity, die ons nog oneindig veel meer beelden en informatie hebben bezorgd. We weten nu in detail hoe de planeet er uit ziet en we kennen de samenstelling van de bodem en de atmosfeer. En dan? *Et alors? So what?* Wat hebben we daar te zoeken?

Een begin van antwoord op deze vraag ligt in de diepe aard van het leven zelf en van de mens in het bijzonder. De aarde is weliswaar de wieg van de mensheid, maar daar blijft het niet bij. De mensheid wil weg uit die wieg en gaat op zoek naar andere horizonten, gedreven door nieuwsgierigheid en de wil tot exploreren; en omdat Mars onze dichtste buur is richt onze exploratiedrift zich op haar.

Zetten we even Mars naast de aarde en zoeken we naar onderlinge gelijkenissen en verschillen. Mars is flink wat kleiner. Haar straal bedraagt ongeveer de helft van die van de aarde en dus – als ik even uw kennis van de meetkunde mag opfrissen – is de oppervlakte van Mars een vierde en de massa een tiende van die van de aarde, maar omdat Mars geen vloeibaar water aan de oppervlakte heeft, is de beschikbare woonruimte er even groot als op aarde. Is het daar goed toeven? Niet echt. Mars is, vergeleken met de aarde, anderhalf maal verder van de zon verwijderd en daarom is het er koud, Siberisch koud: de gemiddelde temperatuur is er -60° Celsius, met uitschieters naar boven van 0° en naar beneden van -100° tot -120° . Omdat Mars minder massa heeft is de

dampkring veel ijler en heeft de zon dus vrij spel. Mars is niet alleen koud maar ook zonnig.

Mars roteert binnen iets meer tijd dan hier op aarde, namelijk in 24 uur en 37 minuten, om haar eigen as. De dag en nachtcyclus is er dus bijna gelijk aan ons aardse dag en nachtritme. Voor wie een dag hier op aarde altijd te kort lijkt, is dit uitstekend nieuws. Ook wie een jaar zo snel vindt gaan – hoe ouder we worden, hoe korter de jaren lijken te worden – kan maar beter voor Mars kiezen: daar duurt een jaar 1,88 aardse jaren. De inclinatie of hellingshoek van Mars (dit is de hoek van de evenaar ten opzicht van het baanvlak) is met 25 graden vrijwel identiek aan die van de aarde maar haar excentriciteit, de mate waarin de omloopbaan van een hemellichaam afwijkt van de cirkel, is een stuk groter. Mars kent dus seizoenen zoals wij, maar omdat de afstand tot de zon sterker varieert, zijn de verschillen in de seizoenen groter. Kortom, op Mars zijn er nog “echte” winters en “echte” zomers.

Dat er water is op Mars is, is natuurlijk van groot belang. Weliswaar is het er alleen in de vorm van ijs, maar er is water. De poolkappen zijn met ijs bedekt; dichterbij de evenaar ligt het bevroren water onder de oppervlakte, soms amper enkele centimeters onder de grond, soms honderden meters diep. Uit beelden die we hebben ontvangen van satellieten die rond de planeet wentelen blijkt dat water op Mars ooit vloeibaar moet zijn geweest en dat het heeft gestroomd in beken en rivieren: nu is nergens een druppel te bespeuren. Maar misschien hebben die rivieren toch ooit leven gekend; als dat zo is, zouden we daarvan de fossiele resten moeten kunnen vinden. Nu is het er te koud en de atmosfeer te dun: water zou onmiddellijk beginnen te koken en verdampen. Sterker nog, ijs zou ineens sublimeren tot een gasvormige fase, zonder vloeibaar water als tussenstap. Diezelfde beelden tonen een landschap met bergen, vlakten, dalen, rotsen en sedimentatie, net als hier. Ze geven je het gevoel dat Mars een begaanbare planeet is.

Ten slotte bedraagt de zwaartekracht er maar een derde van die op aarde. Voor de mens is dat een uitstekende zaak, meer bepaald voor zijn hart. Op aarde moet ons hart continu vechten tegen de sterke krachten die op ons lichaam worden uitgeoefend. Geen wonder dat ons hart het hier op den duur begeeft. Daarmee komen we bij de vraag: is er leven mogelijk op Mars?

Vandaag is er op Mars niets, geen dier, geen plant, zelfs geen bacterie. Of er vroeger leven is geweest, weten we niet. Het onderzoek daarnaar gaat onverminderd voort. Maar is menselijk leven er wel mogelijk bij een temperatuur van -60° Celsius, met een luchtdruk van 600 pascal of 0,6 millibar

en zonder vrije zuurstof? Het lijkt onmogelijk, en toch. Een begin van antwoord op deze vraag moet worden gezocht in de notie “co-evolutie”: het milieu beïnvloedt en vormt het leven en het leven beïnvloedt en vormt het milieu. Op dit moment zijn de minimale voorwaarden voor leven op Mars afwezig, maar de essentiële vraag is of de mogelijkheid bestaat om voorwaarden te creëren die geschikt zijn voor menselijk leven. Welke eigenschappen van Mars zijn niet beïnvloedbaar en welke zijn dat wel?

Wat niet kan worden veranderd zijn haar omloopbaan, de afstand tot de zon en de omlooptijd, haar excentriciteit, haar kleine diameter en, bijgevolg, betrekkelijk kleine massa en een beperkte zwaartekracht van $3,73 \text{ m/s}^2$. Deze onveranderlijke kenmerken veroorzaken grote temperatuurverschillen en een woelig klimaat. In de rotatiesnelheid, de seizoenen en de zwaartekracht kan niet worden ingegrepen, maar dat hoeft ook niet: die zijn voor de mens nu al in orde. Wat wel door menselijke interventie kan worden veranderd, weliswaar op lange tot zeer lange termijn, is de verdeling van de vluchtige stoffen, de samenstelling van de atmosfeer, de oppervlaktetemperatuur en de luchtdruk.

Welk elementen zijn aanwezig op Mars die menselijke bewoning mogelijk maken, of anders gezegd, waaruit bestaan de voorraden van Mars? Mars heeft water, onmisbaar voor elke vorm van leven. Er is een tijd geweest dat dit water er in vloeibare vorm aanwezig was, de sporen van rivieren en meren zijn nog duidelijk zichtbaar. Zout in de bodem getuigt er op zijn beurt eveneens van dat het water er ooit vloeibaar moet zijn geweest. De watervoorraad aan de oppervlakte van de poolkappen wordt geraamd op $1,6 \text{ miljoen km}^3$. De dikte van de ijslaag bedraagt daar ongeveer 11 meter.

Even onmisbaar voor de levensvatbaarheid van Mars is de aanwezigheid van CO_2 . De atmosfeer van Mars bestaat voor 95% uit CO_2 en in de bodem zijn carbonaathoudende mineralen aanwezig. Toch is de aanwezige hoeveelheid CO_2 er onvoldoende voor plantengroei. Planten, behalve de anaerobe, hebben minstens 0,20 mbar nodig. Op aarde hebben we te maken met 0,35 mbar. Voor groene planten hebben we verder minstens 20 mbar O_2 nodig (op aarde nu 210 mbar). Planten voeden zichzelf, in tegenstelling tot dieren die organisch voedsel nodig hebben, met de in de atmosfeer aanwezige CO_2 . Om plantengroei op Mars mogelijk te maken moeten we meer CO_2 in de atmosfeer krijgen. Voor mens en dier bedraagt de minimale hoeveelheid CO_2 in de atmosfeer 0,2 mbar maar vanaf 10 mbar wordt CO_2 toxisch.

Ook het moeilijke moleculaire stikstof (N_2 of stikstofgas) – het laat zich niet “open breken” – is er aanwezig : 2,7% van de atmosfeer bestaat uit stikstofgas en in de bodem zijn nitraten aanwezig. Mens en dier kunnen overleven bij een hoeveelheid koolstofdioxide die tussen 0,2 en 10 mbar ligt, een zuurstofgehalte tussen 130 en 300 mbar, een luchtdruk van minstens 1 bar en een temperatuur die schommelt tussen 0° en 30° Celsius. De levensvatbaarheid van planten is afhankelijk van stikstoffixatie door bacteriën, waarvoor tenminste 10 mbar N_2 nodig is. Ecogenese – het ontstaan van een ecologisch systeem – strekt zich uit over een zeer lange tijdsperiode: van enkele honderden jaren tot ruim 100.000 jaar.

De eerste fase in deze door de mens op gang gebrachte ontwikkeling op Mars zou moeten bestaan uit opwarming en drukverhoging van de atmosfeer. Opwarming kan worden gerealiseerd – het lijkt wel sciencefiction – door grote hoeveelheden spiegels in een baan rond Mars te plaatsen. Die spiegels vangen niet alleen zonlicht maar ook warmte op. Dankzij de spiegels stroomt warmte van de evenaar naar de polen. De grote hoeveelheden ijs op de poolkappen doen het licht evenwel reflecteren, zodat de temperatuur daar laag blijft. Om de warmte aan de polen te kunnen vasthouden, zodat het effect van de spiegels zo groot mogelijk is, moeten zij met een laag zwarte koolstof worden bedekt.

Door deze dubbele ingreep, het plaatsen van spiegels en het bedekken van de polen met zwarte koolstof, sublimeert de CO_2 , stijgt het broeikaseffect en nemen druk en temperatuur toe, de laatste tot boven 0° Celsius: ijs wordt vloeibaar water. Zuurstof, of preciezer: moleculair zuurstof (O_2), komt op twee manieren in de atmosfeer: door fotodissociatie, het uiteenvallen van CO_2 en water (H_2O), en door fotosynthese. In dit laatste geval wordt O_2 door planten gewonnen uit koolstofdioxide en water. In deze omstandigheden kunnen mensen met een aangepaste uitrusting op Mars overleven. Maar voordat het zover is, zijn we ruim 200 jaar verder.

In de tweede fase, die zo’n 100.000 jaar in beslag neemt, gebeurt de aanpassing van de atmosferische samenstelling voornamelijk door de fotosynthese. Bacteriën fixeren stikstof (N_2) in organische moleculen. Na het afsterven van deze organismen komt dit stikstof in de biosfeer. Het broeikaseffect blijft op deze manier echter veel te laag waardoor, aanvullend, gigantische hoeveelheden CFKs moeten worden aangevoerd. Maar na 100.000 jaar is Mars dan een leefbare planeet geworden! We zullen er voorts zeker 10 miljoen jaar kunnen leven want zo lang duurt het vooraleer de kunstmatig op

gang gebrachte atmosfeer door de geringe zwaartekracht van de planeet zal zijn verdwenen.

In theorie kan het dus: met ons ingrijpen wordt Mars een leefbare zusterplaneet. Zoals elk dier en elke mens niet op zichzelf bestaat en zoekt naar een alter ego, zoekt ook de aarde haar partner. Mars lijkt een geschikte kandidaat. De rode planeet, zoals we haar nu kennen, kan door ons toedoen blauw worden. Als we daaraan beginnen, staat ons een lange en ingewikkelde vrijage te wachten...

Vlaanderen en de Katholieke Kerk

Godfried Danneels



Nu ik niet langer als aartsbisschop een actieve rol in de Kerk speel, kan ik openhartig met u spreken zonder dat mijn woorden als aanbeveling, laat staan als opdracht moeten worden gezien. Nee, ik heb een ander stadium in mijn leven bereikt. Ik kan mijn mening nu vrij onder woorden brengen en zeggen wat ik voel zonder steeds te moeten waken over de correcte leerstelling van mijn uitspraken. Ik zal proberen vooral de sociale problemen van de huidige Kerk te belichten. Spreken in het openbaar valt mij evenwel steeds zwaarder.

In de Vlaamse kerk treft mij vooral haar eenvoud en nederigheid. Jezus van Nazareth was een gewone man, de zoon van een timmerman, geen zoon van een koning maar een klein iemand waarmee God iets groots heeft gedaan. Een man te midden van het volk. Alleen zo kon hij de grootse dingen doen die hij heeft gedaan. Zo moeten we hem blijven zien. In die eenvoudige man, geboren in een stal in Bethlehem, heb ik een leven lang mijn vertrouwen gesteld. In de Oosterse kerk wordt hij bejubeld en afgebeeld als heerser met een kroon op het hoofd. Niet zo in Vlaanderen. Wij zien hem als een eenvoudige mens en als drager van het kruis. Sla er Felix Timmermans' *Kindeke Jezus in Vlaanderen* maar op na. In dit opzicht is de Vlaamse literatuur uniek.

Zelf kreeg ik als jonge man de roeping om Jezus te volgen en ik voelde me verwant met hem. Daarbij speelde voor mij ook zijn lijden een grote rol. Door dit lijden te accepteren bewees hij mens te zijn en eenvoud te willen uitstralen. De wonderen die hij deed waren schaars – er zijn heel wat heiligen die er meer hebben gedaan. Voor mijn geloof is bepalend geweest dat Christenen zich verenigen om dingen te doen die aards zijn. Denk aan wat kardinaal Jozef Cardijn voor de jeugd heeft gedaan en priester Daens voor de arbeiders! Beiden hebben zich vanuit hun geloof onvoorwaardelijk ingezet voor de kleinen, de zwakken in de onze samenleving.

In de Oosterse kerk is Pasen het hoogtepunt van het kerkelijk jaar. Daar is dit het ultieme feest van heerlijkheid en recht. In de Vlaamse kerk staat juist het feest van de geboorte van Jezus, Kerstmis, centraal. Het wordt bij voorkeur gevierd in familiekring en het draait hierbij om het vredig samenzijn met elkaar. Kerstmis verwijst naar de kwetsbare, kleine, nederige mens die door God wordt

opgetild en tot grote dingen gebracht. Dat is de Christus die ik als Kardinaal steeds voor ogen heb gehad.

Kerstmis is een kleurrijk feest en dit heeft ook cultuurhistorische gevolgen. Neem nu de muziek. In de Vlaamse kerk was muziek belangrijk en dat is het nog steeds. Vlaamse polyfonisten, zoals Dufay en Ockegem, hebben in de late middeleeuwen hun invloed tot in Italië uitgeoefend. Op mij persoonlijk heeft hun muziek grote indruk gemaakt. Wat is er mooier dan meerstemmige zang zonder instrumentale begeleiding?

Deze eenvoudige wijze van beleven van ons geloof heeft de Christelijke traditie zoals we die in Vlaanderen kennen gestalte gegeven. In essentie draait het om een gevoel van saamhorigheid, dat we er voor elkaar zijn, aan elkaar geven en voor elkaar zorgen. De tegenwoordige tijd is veel meer individualistisch geworden, helaas! Goedheid kan evenwel ook leiden tot verlies van identiteit. We moeten ons daarom meer weerbaar tonen en opnieuw de Bijbel gaan lezen, maar dit is iets waarin Vlaanderen traditioneel vrij zwak is. We hoeven niet allemaal Bijbelexegeten te worden maar we moeten leren de Bijbel met frisse ogen te lezen en uit te leggen. Binnen academische kringen is er veel kennis over de Bijbel maar die moet doorsijpelen naar de gewone mens, zowel naar kinderen als naar volwassenen.

Volwassenencatechese is vanuit die visie inderdaad cruciaal. Zonder een continue herbronning dreigt de Bijbel een verhaaltje te worden, naast alle andere. Ik ben er van overtuigd dat het Evangelie vandaag nog steeds inspireert. En de aantrekkelijkheid van het Evangelie is gelegen de aantrekkelijkheid van die eenvoudige figuur van Jezus.

De katholieke kerk wordt op dit moment door een aantal recente ontwikkelingen in het defensief gedrongen. In Vlaanderen is het Christendom zijn religieus monopolie kwijt geraakt. Met de komst van vluchtelingen komen er ook andere religies naar ons land, zoals de Islam en het Boeddhisme. Het kan niet anders of dit zal gevolgen hebben voor onze cultuur. Zeker, wij moeten samenwerken met de Islam, maar zonder onze eigenheid op te offeren. Iedere godsdienst zoekt immers hetzelfde: de ware God. De manier waarop deze gevonden wordt, verschilt. God wordt nu echter verbonden met macht maar wanneer hij gebruikt wordt als machtsmiddel komt het einde van de godsdienst in zicht. Het koppelen van godsdienst aan macht is zonder meer dus funest. De katholieke kerk heeft zich hieraan, vooral in het verleden, eveneens schuldig gemaakt. Maar wanneer geloof en macht niet rigoureuus van elkaar

gescheiden worden, betekent dit het einde van de godsdienst. Hier ligt voor ons een taak, geen gemakkelijke maar wel een die absoluut noodzakelijk is.

Binnen de katholieke kerk zijn er twee zwaarwegende punten van discussie: de rol van de vrouw en de ingreep van de mens, langs medische weg, op het leven. Voor mij is het evident dat de rol van de vrouw in de Kerk groter moet worden. De macht kan niet langer bij één persoon liggen, zij moet gedeeld worden. Met andere woorden, democratie moet in dit instituut een belangrijker plaats gaan innemen. De vrouw moet in het bestel hoge posities kunnen innemen. Er is geen enkele reden waarom zij niet het bestuur van een parochie zou kunnen leiden. En waarom staat steeds een man aan het hoofd van vrouwencongregaties? Dergelijke plaatsen kunnen even goed door vrouwen worden bekleed. Alleen de allerhoogste positie in de Kerk, die van paus, zie ik blijvend weggelegd voor een man.

De problematiek van het levensbegin en het levenseinde ligt ingewikkelder. De mogelijkheden die de medische wetenschap heeft geschapen om het leven te verlengen, maakt het niet langer duidelijk waar het einde van het leven ligt. Actief ingrijpen in iemands levenseinde is en blijft voor mij evenwel onaanvaardbaar.

Pasklare antwoorden op de vragen die ik vanavond heb aangestipt heb ik niet. Daarvoor is de grijze zone in de meeste gevallen te groot. Bovendien heb ik lang niet alle problemen van de Kerk kunnen bespreken. Over elk aangeraakt punt zouden we urenlange discussies kunnen voeren maar als gepensioneerd aartsbisschop beschouw ik dit niet langer als mijn taak. Wel blijf ik optimistisch en geloof er vast in dat God voor oplossingen zal zorgen.

Denken als een kunstenaar

De beeldende kunst in Vlaanderen vandaag en haar rol en invloed op wereldschaal

Hans Martens



Als er iets is dat ik zou willen bereiken, dan is het zieltjes winnen voor de hedendaagse kunst. De uitdaging is hier gelegen in het onderkennen van het belang van de kunst voor de maatschappij, en dit geldt evenzeer voor de moderne kunst als voor de kunst uit het verleden. Als je leert denken als kunstenaar, “out of the box”, dan kun je die ervaring meenemen in je persoonlijk leven en je leven ermee verrijken.

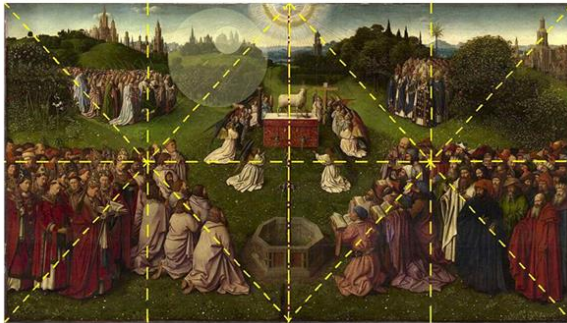
Kijken naar kunst is meer dan een associatieve houding. Dit is wat Will Gompertz voorstond met zijn in 2015, nota bene voor managers, geschreven boek *Think Like an Artist ... and Lead a more Creative, Productive Life*. Ooit had ik zelf kunstenaar willen worden. Maar kunstgeschiedenis studeren leek mij meer zekerheid te bieden voor de toekomst, dus koos ik voor het laatste. Wel vind ik het ongeloofelijk boeiend om kunstenaars te begeleiden en dat is precies wat ik in mijn job als directeur van de Mechelse Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten hoop te realiseren.

De Nederlandse filosoof en dichter Maarten Doorman zegt: ‘Kunst is een oefening om je de wereld anders voor te stellen.’ Hij vindt dat het Amsterdamse Rijksmuseum eigenlijk alleen moderne kunst zou moeten tonen. In dit citaat is het cruciale woord: “oefening”. Kunst is, anders geformuleerd, nooit af. Wie kunst bekijkt, leert twijfelen. In de kunst is één en één nooit twee. Goed en fout bestaan in de kunst evenmin. Kunst leert je om tolerant te zijn: sta niet meteen met een oordeel klaar maar stel dit uit totdat je alle kanten van een probleem hebt bestudeerd.

Het begint bij Van Eyck

Ooit was het *Lam Gods* van de gebroeders Van Eyck, uit 1432, een hedendaags kunstwerk. Door het gebruik van olieverf deed het “modern” aan. Tot die tijd werkten schilders in tempera: pigmenten werden opgelost in eigeel en water en je kon er veel minder gemakkelijk mee schilderen dan met olieverf. Oude kunst, zoals die van Van Eyck, vraagt veel voorkennis. Zonder een grondige Bijbelstudie gaan alle subtiele verwijzingen die in het *Lam Gods* verborgen

liggen aan ons verloren. Moderne kunst staat veel dichterbij ons. Maar ook omgekeerd kan moderne kunst dankzij oude kunst beter begrepen worden. Dan Van Severens *Zonder titel* uit 1979 lijkt nietszeggend, totdat je je realiseert dat hij in dit werk twee van de meest gebruikte compositieschema's in de kunst weergeeft. De diagonalen en vlakken die hij tekent liggen aan de grondslag van Van Eycks *Lam Gods*.



Van Severen heeft mij geleerd anders te kijken naar dit beroemde werk van de Van Eycks. Als Brancusi in 1912 een *Torso* uit marmer kapt, herkennen we in de rondingen ervan de figuur van Eva in hetzelfde veelluik.

De moderniteit van het *Lam Gods* zien we ook in het gebruik van schaduwen. Toen het werk in de Sint-Baafs nog in de Vijdkapel hing, kwam daar het licht van rechts. Bij gesloten zijpanelen van het veelluik zien we een Annunciatie waarbij de randen van de lijst een schaduw werpen op de vloer van de ruimte met de engel Gabriël. Het lijkt alsof het licht in de kapel die schaduwen veroorzaakt.



Minder goed zichtbaar zijn de teksten van de engel en de Heilige Geest die als ballonnetjes, net als in een stripverhaal, op de panelen staan. Opvallend detail: de woorden van de Heilige Geest ('*ecce ancillam domini*' – zie de dienstmaagd des Heren – staan in spiegelbeeld, alsof de Heilige Geest zelf spreekt. De leegte van de middenpanelen is mysterieus. Links zien we een stillevens in de vorm van een doorkijk naar de stad. Rechts herkennen we een wit doek als symbool van zuiverheid. Tussen de twee afgebeelde figuren is er leegte en het is juist in die leegte waar het wonder zich voltrekt.

De Russische constructivist Kazimir Malevitsj schilderde in 1915 zijn *Zwart vierkant*. Zelfs voor die tijd – we hebben in die jaren te maken met een amalgaam van stijlen en stromingen in de moderne kunst – was dit een revolutionair werk. Het sprak tal van kunstenaars aan. Verwees de kunstenaar hiermee naar een nulpunt of een eindpunt?

De Vlaamse kunstenaar Kris Martin maakte in 2014 het kunstwerk *Altar* dat de (lege) lijsten van het *Lam Gods* van de gebroeders Van Eyck weergeeft. Als eerbetoon aan de Vlaamse kunstpaus, Jan Hoet, werd het werk in oktober van dat jaar, slechts enkele maanden na diens dood, tentoongesteld op het strand van Oostende. Hoet had dan ook iets met Van Eyck. Voor hem was het *Lam Gods* het beginpunt. Hij nam iedereen mee naar de kathedraal om het, samen met hem, te beleven. Op zijn beurt is Martins *Altar* een verwijzing naar het werk van de surrealistische kunst van René Magritte. Kunst staat niet op zichzelf. Er is constante dialoog met andere werken, die op hun beurt zodoende diepere dimensies krijgen.

Kunst als weerspiegeling van de actualiteit

Grondlegger van de moderne kunst is voor mij Théodore Géricault met zijn *Le Radeau de la Méduse* uit 1819. In 1816 verging het Franse schip Medusa. Voordat het zo ver kwam had de bemanning een groot vlot gebouwd waarop het de Afrikaanse kust hoopte te bereiken. De kapitein van de Medusa joeg de bemanning en de passagiers, 149 personen, van boord om uiteindelijk meer dan een week zonder water en eten op de onstuimige zee rond te dobberen. Slechts enkelen overleefden de ramp. Wie stierf werd van het vlot geduwd of opgegeten. Géricault stelt in dit werk de barbaarsheid van de mens centraal en kapittelt het wanbeleid van hen die de leiding in handen hebben. De schilder bezocht, om de kleur van dode lichamen zo goed mogelijk weer te kunnen geven, als voorbereiding een mortuarium.

Als bij toeval zag ik dit schilderij, dat in het Louvre hangt, kort na de ramp met de *Herald of Free Enterprise*, in 1987, en associeerde onwillekeurig beide rampen met elkaar. Wie het vandaag de dag ziet, zal waarschijnlijk eerder denken aan de vele bootvluchtelingen die deze dagen op de Middellandse Zee verdrinken, op weg naar hun beloofde land ergens in Europa. Met zijn schilderij bracht Géricault een maatschappelijke discussie op gang en deed wat veel kunstenaars voor en na hem deden en doen: de wereld tonen zoals ze is, in al haar wreedheid.



Niet iedereen neemt de kunstenaars deze taak in dank af. De Chinese kunstenaar Ai Weiwei ging voor talloze kunstcritici veel te ver toen hij, nog maar pas geleden, zichzelf aan de rand van de zee liet fotograferen in dezelfde houding als die van het aangespoelde Syrische jongetje waarvan de foto schokkende reacties opriep in de hele wereld. Persoonlijk ken ik Ai Weiwei goed en wat mij betreft heb ik geen enkele twijfel over zijn integriteit. Zijn foto houdt ons een spiegel voor.

Duchamp als bron van inspiratie

In 1917 zette Marcel Duchamp de wereld op zijn kop door een urinoir plat te leggen op een sokkel en, voorzien van (een) handtekening, als kunstwerk te tonen. Hij opende daarmee een doos van Pandora en onze kijk op de oneindige mogelijkheden die de moderne kunst kan bieden. Na dit als shockerend ervaren werk volgde een reeks van vergelijkbare “ready mades”. De invloed van Duchamp op de hedendaagse kunst is moeilijk te overschatten.

Duchamp nam definitief afscheid van de eis dat kunstenaars, als bij een ambacht, een perfecte techniek moesten beheersen. Hij zette hiervoor het idee, de beslissing van de kunstenaar als individu, in de plaats. De acht versies die van dit urinoir bestaan zijn iconisch geworden voor de hedendaagse kunst.



Het werk is evenzeer iconisch als Buddha- en Maria-beeldjes dit zijn. Als we deze vergelijking mogen maken – zij komt geheel voor mijn eigen rekening – krijgt het urinoir zelfs iets religieus. De invloed die Duchamp had op iemand als Andy Warhol is enorm

maar ook dichterbij huis is zijn adem nog steeds voelbaar. *Grote Mosselpot* (1966) van Marcel Broodthaers is ondenkbaar zonder de impuls die daartoe uitging van Duchamp.

Het Franse woord voor “mossel” is *moule*; dit laatste woord heeft tevens de betekenis van “gietsvorm”. Zo wordt de mosselpot van lieverlede een verzameling van kleine beeldjes. Associëren we nog een beetje verder. In het Frans zou deze pot een *casseroles* genoemd worden, een woord dat in Franse straattaal verwijst naar een prostituee. En zo komen we weer terug bij “mossel”...

Door te deconstrueren wordt ook gecreëerd. Broodthaers begon zijn carrière als dichter, maar had op dat gebied slechts matig succes. In 1964 vormde hij een aantal van zijn onverkochte dichtbundels om tot een nieuw kunstwerk. De nog deels in bruin papier verpakte dichtbundel plofte hij in een homp gips en noemde het werk *Pense-Bête*. De dichter was beeldhouwer geworden.

Een andere vertegenwoordiger van de conceptuele kunst is de Duitser Joseph Beuys. Een extra dimensie aan zijn werk is echter de maatschappelijke inbedding van de kunst. Hij betitelde zijn werk daarom als “Soziale Skulptur”. Voor hem was ieder mens kunstenaar; de hele samenleving is één groot kunstwerk.



In *Wirtschaftswerte* (1980) bracht hij een aantal producten uit de DDR bijeen. Het gipsen blok aan de voet van het werk geeft aan dat we met een kunstwerk te maken hebben. Het werk was voor het eerst te zien in het Museum voor Schone Kunsten van Gent. Wie dichtbij komt zal zien dat elk van de pakjes op de planken door Beuys is

gesigneerd.

Over dat gipsen blok het volgende: kleine stukjes die ontbreken werden door Beuys “gerestaureerd” met behulp van boter. De kunstenaar schets langs deze weg het beeld van kunst in de maatschappij. Boter is het equivalent geworden voor de kunst die infiltreert in de dode materie van het gips. Steeds meer vet dringt door in het gips. Zo infiltreren kunstenaars ook geleidelijk aan de samenleving. Ooit zal het blok verzadigd zijn door de boter en de maatschappij volledig geïnfilteerd door kunstenaars. In het voetspoor van Beuys heeft Francis Alÿs in 2002 met 800 vrijwilligers in Peru letterlijk een berg verzet (de

berg is tien centimeter verschoven) in zijn kunstwerk *When Faith Moves Mountains*. Gemeenschapskunst in zijn meest ultieme vorm.

Veel namen van Vlaamse kunstenaars die inmiddels zijn doorgebroken heb ik nog niet genoemd. Luc Tuymans en Berlinde De Bruyckere bevragen voortdurend hun eigen kunst en die van anderen. Waar staan wij nu? Tuymans, een laatbloeiër, wist in de jaren 1990 perfect waar hij als kunstenaar zou geraken. Politiek en maatschappelijk engagement staan voor hem centraal. Niet altijd worden zij door het grote publiek warm onthaald maar dat was ook niet waar het Berlinde De Bruyckere om ging toen zij in 2007 kadavers van dode paarden in bomen hing en, enkele jaren daarvoor, in Ieper een installatie met paarden tot stand bracht als hommage aan de vele gesneuvelde viervoeters van de Eerste Wereldoorlog.

Tot slot wil ik u een uitspraak van Robert Filliou (1926-1987) meegeven die ooit zei: 'L'art est ce qui rend la vie plus intéressante que l'art.'